

Булах І.П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ)

МЕТОДИЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ

Н. Б. Грицай

У статті проаналізовано сутність поняття „рефлексія”, з’ясовано її освітнє значення. Окреслено способи формування методичної рефлексії майбутніх учителів біології у процесі їхньої професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Постановка проблеми в загальному виді та її зв’язок з важливими науковими і практичними завданнями

В умовах гуманізації та демократизації вітчизняної системи освіти, впровадження особистісно орієнтованого підходу до навчання і виховання учнів, забезпечення самореалізації кожної особистості, розвитку творчих здібностей школярів вимагає перегляду професійна підготовка майбутніх педагогів. Традиційна педагогіка вимагає вчителів, які сумлінно виконували б педагогічну роботу, сприяючи міцному засвоєнню знань учнів та формуванню в них умінь і навичок. Сьогодні ж необхідні творчі педагоги, які виховуватимуть майбутнє покоління, здатне креативно мислити, нестандартно підходити до життєвих ситуацій, виявляти пізнавальну активність, ініціативу, аналізувати власні дії.

Учитель-предметник повинен мати таку підготовку, щоб забезпечити повноцінний розвиток особистості учнів. Відтак, педагог і сам має бути зразком для наслідування – непересічним, ерудованим, ініціативним, здатним до рефлексивної діяльності і постійного самовдосконалення.

Саме тому в сучасних умовах зростають вимоги до професійних якостей педагогів, їхньої методики викладання. Учителі мусять знати інноваційні технології навчання, вміти застосовувати активні методи роботи з різними групами школярів, пропонувати учням різноманітні завдання творчого характеру, впроваджувати новітні дидактичні засоби, сприяти самореалізації кожного учня, виробити на основі існуючих науково-методичних рекомендацій та власного методичного доробку свій стиль, відповідний підхід до методики викладання у школах і класах різного типу й профілю, бути готовими до креативної діяльності тощо.

Вітчизняній освіті потрібен педагог, який реалізовуватиме у навчально-виховному процесі власний методичний стиль, сприятиме розвитку пізнавальних інтересів учнів, їхніх індивідуальних особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення цієї проблеми і на які спирається автор

Проблема професійної підготовки майбутніх педагогів різнобічно висвітлена в наукових дослідженнях О. Абдуліної, С. Архангельського, А. Алексюка, Ю. Бабанського, І. Богданової, А. Бойко, В. Бондаря, О. Глузмана, В. Гриньової, М. Євтуха, Н. Кузьміної, В. Кузя, В. Лозової, В. Мадзігона, О. Мороза, І. Підласого, О. Савченко, В. Семиченко, В. Сластьоніна, Л. Хомич, А. Щербакова, М. Ярмаченка та ін.

Педагогічну діяльність як творчий процес трактували в своїх роботах Ш. Амонашвілі, С. Лисенкова, В. Кан-Калик, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.

Формування творчої індивідуальності студентів у процесі особистісно орієнтованої професійно-педагогічної підготовки розглядали С. Величко, В. Загвязинський, Г. Мешко, О. Мешко, Н. Побірченко, О. Пехота, Р. Саттарова, С. Сисоєва, М. Чобітько та ін.

Педагогічну рефлексію як базис для формування індивідуального стилю діяльності вчителя вивчали М. Борулава, А. Бізяєва, І. Колесникова, Є. Михайлова, Т. Сочень, Г. Сухобська та ін.

Питанням удосконалення методичної підготовки майбутніх учителів природничих дисциплін присвячено праці Н. Буринської, А. Грабового, М. Гриньової, І. Мороза, Н. Чайченко, Г. Чернобельської, О. Ярошенко та ін.

Окремим питанням методичної підготовки майбутніх учителів-біологів у вищих навчальних закладах присвячені праці науковців Т. Буяло, В. Вербицького, Г. Жирської, О. Іванців, В. Куйбиди, Н. Міщук, І. Мороза, А. Степанюк, Я. Фруктової, О. Цуруль та ін.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Сьогодні у вітчизняній системі освіти існує невідповідність між вимогами, які висуває суспільство до педагогів, та реальним станом їхньої методичної підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах.

Отже, така ситуація в освітній галузі вимагає нових підходів до методичної підготовки майбутнього вчителя, її модернізації та вдосконалення. Проте комплексні дослідження цієї проблеми в Україні відсутні. Зокрема недостатньо обґрунтовано методичну рефлексію як базовий механізм формування методичного мислення студентів.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності методичної рефлексії майбутніх учителів біології та її значення у процесі методичної підготовки у вищому педагогічному навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів

Система методичної підготовки майбутніх учителів біології охоплює всі ланки навчально-виховного процесу у вищому педагогічному навчальному закладі і спрямована на засвоєння певних знань, формування умінь та навичок. Основною дисципліною, вивчення якої забезпечує методичну освіту студентів-біологів, є „Методика навчання біології” („Методика викладання біології”, „Шкільний курс біології з методикою викладання”).

Під час лекцій з методики навчання біології студенти ознайомлюються з основним теоретичним матеріалом, а під час лабораторно-практичних занять – застосовують ці знання на практиці, формуючи в себе низку методичних умінь.

Як стверджують В. Загвязинський та Р. Атаханов, для успішної педагогічної діяльності важливими є рефлексивні уміння – здатність бачити себе збоку, аналізувати і оцінювати свою роботу, знаходити і виправляти помилки, усвідомлювати і закріплювати успіхи [2, с. 184].

У словнику іншомовних слів зазначено, що рефлексія (лат. reflexio = відображення) – роздум, сповнений сумнівів і коливань, схильність аналізувати свої переживання [5, с. 532].

Психологи тлумачать рефлексію як осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності, соціального і індивідуального способу існування; самоаналіз [7, с. 157]. Окремим видом рефлексії є індивідуальна – самоусвідомлення суб'єкта. У психологічному словнику вказано, що індивідуальна рефлексія – це не тільки інтроспекція власної психіки, а й осмислення своєї життєвої програми, принципів світовідношення, цілей, цінностей, вимог, установок, прагнень. Безпосередня психічна активність – пізнання, переживання, спілкування – невіддільна від її рефлексивного усвідомлення як засобу психічного самоконтролю і самовдосконалення. Результат індивідуальної рефлексії – образ „Я” – лише тоді адекватно відображає реальне „Я”, коли аналізує предметні і суспільні форми активності індивіда, його включеність у систему суспільних відносин, сумісну діяльність і міжособистісні комунікації [7, с. 157].

Академік І. Зязюн у педагогічному словнику так визначив досліджуване поняття: „Рефлексія (від. пізньолат. reflexio – повернення назад; буквально: роздуми, самоспостереження) – це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, а з'ясування того, як інші знають і розуміють „рефлексуючого”, його особистісні характеристики, емоційні реакції, когнітивні (пізнавальні) уявлення [6, с. 398]. За словами науковця, поняття рефлексії виникло у філософії і означало процес роздумів індивіда про власну свідомість. Р. Декарт ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосередитися на змісті власних думок, абстрагувавшись від усього зовнішнього, тілесного. Дж. Локк трактував рефлексію як внутрішній досвід [6, с. 398].

Дослідники С. Степанов та І. Семенов підкреслюють, що поняття рефлексії використовується у філософії, психології, педагогіці, соціології під час вивчення проблем мислення і діяльності, управління навчально-виховним процесом, а загалом – це самоаналіз і самооцінка людиною пройденого нею шляху [8, с. 398].

Відомий російський дидакт А. Хуторської вказує, що рефлексія – це „процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних

актів і станів”, і констатує: „Якщо фізичні органи чуття для людини є джерелом її зовнішнього досвіду, то рефлексія – джерело внутрішнього досвіду, спосіб самопізнання і необхідний інструмент мислення” [9, с. 310].

Підтримуємо думку науковця про те, що успішність засвоєння дисципліни залежить від ступеня усвідомлення майбутніми педагогами своєї діяльності. Рефлексивна діяльність стосується всіх ситуацій і комунікацій, у яких студенти беруть участь у процесі засвоєння курсу „Методика навчання біології”. Це можуть бути семінарські заняття, лекції, педагогічна практика, курсові і дипломні роботи, виступи на конференціях і олімпіадах, неформальні обговорення тощо [9, с. 10].

За словами А. Хуторського, рефлексія не має бути епізодичною, рефлексивні операції виконуються упродовж всього вивчення курсу, охоплюючи будь-які короткочасні етапи діяльності. Метою занять з дисципліни є формування студентами механізмів (способів, алгоритмів, технологій) усвідомлення і фіксації своїх внутрішніх змін щодо теорії і методики навчання [9].

На думку ученого, рефлексія – це не пригадування головного із заняття і не формулювання висновків, а усвідомлення способів діяльності, виявлення її смислових особливостей, освітнього зростання студента. Майбутній педагог не просто усвідомлює зроблене, він ще усвідомлює способи діяльності, тобто те, як це було зроблено [9, с. 104].

За словами В. Краєвського та О. Бережної, рефлексія педагога пронизує його професійну діяльність і виявляється в таких процесах:

- під час проектування системи і послідовності дій учнів враховуються їхні вікові й індивідуальні особливості;
- під час проектування системи й послідовності власних дій враховуються особливості, переваги і недоліки самого вчителя;
- у ході самооцінки, самоаналізу учителем власної діяльності, аналізу діяльності учнів і колег.

Учитель допомагає учням оцінювати, осмислювати свою діяльність, тобто ставитися до неї рефлексивно [3, с. 121].

Результати наукового пошуку дають підстави стверджувати, що рефлексія – необхідний компонент творчого мислення педагога.

Так, В. Краєвський та О. Бережнова зазначають, що низка вчених визначають рефлексію як важливу передумову практичних дій: усвідомлення схем і правил, згідно з якими людина діє; обґрунтування рішення з урахуванням передбачення себе в педагогічній ситуації; що випереджує етап виконання послідовності дидактичних операцій. Існує розуміння рефлексії як умови, що сприяє розвитку педагогічної майстерності. Рефлексія активізує мислення, допомагає формувати ту або іншу якість особистості [3, с. 121].

У літературних джерелах виокремлюють різні типи (види) рефлексії: теоретична, методологічна, психологічна, педагогічна, індивідуальна, особистісна, міжособистісна, міжпарадигмальна та ін. Зокрема В. Краєвський та О. Бережнова виділяють два типи рефлексії: комунікативну та особистісну тощо [3, с. 121]. Ю. Машбиць розглядає два види – інтелектуальну й особистісну. Перша спрямована на осмислення своєї діяльності, друга – на осмислення самого себе, властивостей і якостей характеру.

У межах пропонованого дослідження актуальним є з'ясування сутності поняття „методична рефлексія”.

Практичне застосування методичних знань під час занять з методики навчання біології допомагає формувати у майбутніх учителів методичну рефлексію, коли предметом їхніх роздумів стають засоби, методи й прийоми власної діяльності, процеси вироблення й прийняття практичних рішень, аналіз яких допомагає студентам усвідомити труднощі, які можуть виникнути у них в роботі, та знайти правильні шляхи їхнього вирішення.

Згідно з поглядами В. Краєвського та О. Бережнкової методична рефлексія охоплює:

–
амоаналіз, який відбувається безпосередньо під час діяльності вчителя, у ході процесу навчання (самопостереження, самоконтроль, самооцінка);

–
амоаналіз ретроспективного типу, звернений у минуле (усвідомлення і аналіз своєї діяльності упродовж терміну проекту, аналіз своєї діяльності в терміни науки);

—
амоаналіз прогнозуючого типу, звернений у майбутнє (самопередбачення, самозобов'язання, самозвіт) [3, с. 124].

Розвиток методичної рефлексії – постійний самоаналіз, виявлення причин своїх успіхів і невдач. Погоджуємося з А. Валицькою в тому, що методична рефлексія як умова професійного зростання вчителя здійснює вплив на становлення особистості вчителя, розвиток його професійних умінь, систематизацію, оновлення й використання знань у практиці [1].

Найбільш типовим завданням на розвиток методичної рефлексії є самоаналіз авторського уроку, проведеного студентом або на практичному занятті перед своєю групою, або перед учнями відповідного класу під час педагогічної практики. Аналізують за певним планом, що відображає найсуттєвіші аспекти методики проведення уроку. Крім того, майбутні вчителі висловлюють власні погляди й обґрунтовують їх.

Студенти ставлять собі такі запитання: „Які моменти викликали у мене найбільші почуття?“, „Який був хід моїх думок?“, „Чому я змінив запитання, написане в конспекті?“, „Для чого було ставити такі запитання на повторення?“, „Які виникли сумніви та неузгодження?“, „Які додаткові запитання можна було б поставити?“, „Чому учні не зрозуміли моє пояснення?“, „Які основні узагальнення я можу для себе зробити із цієї ситуації?“ та ін.

Можна запропонувати майбутнім педагогам написати свої рефлексивні судження про заняття з методики навчання біології.

На переконання А. Хуторського, рефлексія – необхідна умова для того, щоб студенти бачили схему організації освітньої діяльності, конструювали її відповідно до своїх завдань і програм, усвідомили виникаючу проблематику та інші результати [9].

Форми освітньої рефлексії можуть бути різноманітними: усне обговорення, письмове анкетування, графічне зображення змін, що відбуваються. Наприклад, як зазначає А. Хуторської, учням загальноосвітніх шкіл, як правило, подобається графічна рефлексія, коли потрібно накреслити, наприклад, графік змін їхнього інтересу (самопочуття, рівня пізнання, особистої активності, самореалізації та ін.) упродовж уроку. На його думку, рефлексивні учнівські записи –

безцінний матеріал для аналізу і корекції учителем навчального процесу [9].

Набуваючи досвіду на основі рефлексії, педагог виробляє для себе систему педагогічних дій, умінь та навичок і створює свій індивідуальний методичний стиль. Таким чином, найвищим рівнем методичної рефлексії є роздуми про вдосконалення своєї методичної діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Здатність до рефлексії (самопізнання та самоаналізу власної діяльності) – необхідна якість особистості творчого вчителя.

У професійній підготовці майбутнього педагога важливе значення має методична рефлексія, що передбачає самоаналіз власної методичної роботи. Систематична рефлексивна діяльність студентів, виявлення причин своїх успіхів і невдач дає їм змогу усвідомити власну індивідуальність, унікальність та професійне призначення, виробити індивідуальний методичний стиль, забезпечує удосконалення професійної діяльності у прагненні до образу ідеального вчителя-професіонала.

Перспективами подальших досліджень є визначити структуру методичної культури, складові методичної компетентності майбутніх учителів біології.

Література

1. Валицька А. П. Сучасні стратегії освіти: варіанти вибору / А. П. Валицька // Педагогіка. – 1997. – № 3. – С. 3–8.
2. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. И. Загвязинский, Р. Атаханов. – 3-е изд., испр. – М. : Издательский центр „Академия”, 2006. – 208 с.
3. Краевский В.В. Методология педагогики : новый этап : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.В.Краевский, Е.В.Бережнова. – М. : Издательский центр „Академия”, 2006. – 400 с.
4. Морзе Н. В. Система методичної підготовки майбутніх учителів інформатики в педагогічних університетах: дис... доктора пед. наук: 13.00.02 / Морзе Наталія Вікторівна. – К., 2003. – 600 с.

5. Новий словник іншомовних слів / [Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк]; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : АРІЙ, 2008. – 672 с.
6. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 515 с.
7. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 216 с.
8. Степанов С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
9. Хуторской А. В. Современная дидактика: учеб. пособ. – 2-е изд., перераб. / А. В. Хуторской. – М. : Высшая школа, 2007. – 639 с.

В статье проанализирована сущность понятия „рефлексия”, выяснено ее образовательное значение. Определены способы формирования методической рефлексии будущих учителей биологии в процессе их профессиональной подготовки в высшем учебном заведении.

In the article the essence of the concept "reflection" is analysed, its educational value is defined. The methods of forming of future teachers of biology methodical reflection in the process of their professional preparation in a higher educational establishment are determined.